

O‘ZBEK TILIDA FONETIK HODISALAR VA ULARNING TIL TARAQQIYOTIDAGI AHAMIYATI.

Tursunaliyeva Muxtasarxon Muhammaddiyor qizi

Qo‘qon davlat universiteti Gumanitar fanlar va tillar fakulteti 1- kurs talabasi

Anotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi fonetik hodisalar, ularning yuzaga kelish sabablari hamda nutq jarayonidagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Fonetik hodisalarning til taraqqiyotidagi o‘rni, tovushlarning o‘zgarish jarayonlari, jumladan assimilatsiya, dissimilatsiya, metateza, proteza, epenteza, eliziya va boshqa hodisalarning o‘ziga xos xususiyatlari misollar asosida yoritiladi. Maqola natijalari fonetika bo‘limini o‘rganishda, til hodisalarini chuqur anglashda hamda o‘zbek tilining fonetik taraqqiyotini tadqiq etishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: fonetik hodisalar, tovush o‘zgarishi, assimilatsiya, dissimilatsiya, metateza, proteza, epenteza, eliziya, fonetika.

Til jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab ijtimoiy hodisadir. Har bir tilning rivojlanishi, boyishi va takomillashuvida fonetik tizim muhim ahamiyat kasb etadi. Fonetika tilshunoslikning tovush tizimini o‘rganuvchi bo‘limi bo‘lib, unda nutq tovushlari, ularning hosil bo‘lishi, o‘zgarishi hamda talaffuzdagi xususiyatlari tadqiq etiladi. O‘zbek tilida ham turli fonetik hodisalar mavjud bo‘lib, ular nutqning ravonligi, talaffuz qulayligi va til me‘yorining shakllanishida katta rol o‘ynaydi.

Fonetik hodisalar til taraqqiyoti jarayonida tabiiy ravishda yuzaga keladi. Nutq jarayonida tovushlarning bir-biriga ta‘siri natijasida ayrim tovushlar o‘zgaradi, tushib qoladi yoki qo‘shimcha tovushlar paydo bo‘ladi. Bu esa tilning fonetik boyligini namoyon etadi. O‘zbek tilidagi assimilatsiya, dissimilatsiya, metateza, proteza, epenteza, eliziya, sinkopa kabi hodisalar aynan tovushlarning o‘zaro munosabati natijasida yuzaga keladi.

O‘zbek tilida fonetik hodisalar keng tarqalgan bo‘lib, ular talaffuzni yengillashtirish, nutq tezligini oshirish va fonetik uyg‘unlikni saqlash kabi omillar bilan bog‘liq holda shakllanadi. Ayniqsa, og‘zaki nutqda bu hodisalar faol qo‘llanilib, tilning tabiiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Fonetika yunoncha phone — “tovush” so‘zidan olingan bo‘lib, tilshunoslikning tovush tizimini o‘rganuvchi bo‘limidir. Fonetika nutq tovushlarining hosil bo‘lishi, talaffuzi, eshitilishi, tasnifi va o‘zgarishlarini o‘rganadi.

Nutq tovushlari nutq apparati yordamida hosil qilinadi. Nutq organlariga til, lab, tish, tanglay, tovush paychalari va burun bo‘shlig‘i kiradi. Tovushlarning o‘zgarishi nutq jarayonida bir tovushning boshqasiga ta‘siri, talaffuz qulayligi yoki tarixiy rivojlanish natijasida yuz beradi.

Fonetik hodisalar deb nutq davomida tovushlarning o‘zgarishi, tushishi, ortishi yoki o‘rin almashishiga aytiladi. Ular tilning fonetik boyligini ko‘rsatib, talaffuz va yozuv orasidagi farqlarni tushuntirishga xizmat qiladi.

ASSIMILATSIYA HODISASI

Assimilatsiya fonetik hodisalar ichida eng ko'p uchraydigan va faol qo'llanadigan hodisalardan biri hisoblanadi. "Assimilatsiya" termini lotincha *assimilatio* so'zidan olingan bo'lib, "o'xshash", "moslashish" ma'nolarini anglatadi. Tilshunoslikda assimilatsiya deb nutq jarayonida bir tovushning ikkinchi tovush ta'sirida unga o'xshash holga kelishiga aytiladi. Bu hodisa talaffuzni osonlashtirish va nutqning ravonligini ta'minlash maqsadida yuz beradi.

Assimilatsiya hodisasi, asosan, yonma-yon kelgan tovushlarning artikulyatsion jihatdan bir-biriga ta'sir qilishi natijasida yuzaga keladi. O'zbek tilida assimilatsiya ko'proq undosh tovushlar o'rtasida kuzatiladi. Masalan, "ketdi" so'zi tez talaffuz qilinganda "ketti", "aytdi" esa "aytti" tarzida aytiladi. Bunda d undoshi oldingi t tovushi ta'sirida t ga o'xshab qoladi.

Assimilatsiya ikki turga bo'linadi: progressiv va regressiv assimilatsiya. Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushga ta'sir qiladi. Masalan, "ketdi → ketti" misolida oldingi t tovushi keyingi d ga ta'sir qilmoqda. Regressiv assimilatsiyada esa keyingi tovush oldingi tovushni o'zgartiradi. Masalan, "uchso'm → ussom" misolida keyingi s tovushi oldingi tovushga ta'sir etgan.

DISSIMILATSIYA HODISASI

Dissimilyatsiya — assimilatsiyaning aksi bo'lib, nutq davomida o'xshash tovushlarning bir-biridan farqlanish hodisasidir. Ushbu atama lotincha *dissimilis* — "o'xshamas" so'zidan olingan. Bu hodisa talaffuzda bir xil yoki o'xshash tovushlarning ketma-ket kelishini qiyinlashtirgani uchun yuzaga keladi.

Dissimilyatsiya natijasida tovushlardan biri o'zgarib, talaffuz osonlashadi. Masalan, "zarur" so'zi xalq tilida "zaril", "birorta" esa "bironta" shaklida aytilishi mumkin. Bu holatda o'xshash tovushlardan qochish kuzatiladi.

Mazkur hodisa assimilatsiyaga qaraganda kamroq uchraydi, biroq til tarixida muhim rol o'ynaydi.

METATEZA HODISASI

Metateza — nutq jarayonida tovushlarning o'rin almashish hodisasidir. Bu termin yunoncha *metathesis* — "joyini almashtirish" ma'nosini bildiradi. Metateza talaffuz qulayligini ta'minlash maqsadida sodir bo'ladi.

O'zbek tilida metateza ko'proq og'zaki nutqda va shevalarda uchraydi. Masalan, "tuproq" so'zining "turpoq", "yomg'ir" so'zining "yog'mir", "daryo" so'zining "dayro" tarzida aytilishi metateza hodisasiga misol bo'la oladi.

Bu hodisa ko'pincha murakkab tovush birikmalarini soddalashtirish uchun yuz beradi. Nutq apparati ba'zan ayrim tovushlarni joyini almashtirgan holda talaffuz qilishni qulay deb hisoblaydi. Metateza adabiy tilda kamroq, shevalarda esa faolroq uchraydi.

PROTEZA HODISASI

Proteza — so'z boshida qo'shimcha tovush ortishi bilan xarakterlanadigan fonetik hodisadir. Bu atama yunoncha *prosthesis* — "qo'shish" ma'nosini anglatadi. Proteza hodisasi talaffuz uchun noqulay bo'lgan undoshlar ketma-ketligini yengillashtirish maqsadida yuz beradi.

O'zbek tilida bu hodisa ko'proq o'zlashma so'zlarda kuzatiladi. Masalan, "stol" so'zi xalq tilida "istol", "stakan" esa "istakan" tarzida talaffuz qilinadi. Bunda so'z boshiga i unlisi qo'shilib, talaffuz soddalashtiriladi.

Proteza hodisasi o'zbek tilining fonetik tizimiga moslashish jarayonini ko'rsatadi. Ayniqsa, rus va boshqa tillardan kirgan so'zlarning xalq orasida talaffuz qilinishida bu hodisa ko'proq namoyon bo'ladi.

EPENTEZA HODISASI

Epenteza — so'z ichiga qo'shimcha tovush qo'shilish hodisasidir. Bu hodisa talaffuzni qulaylashtirish, murakkab undosh birikmalarini soddalashtirish maqsadida yuz beradi.

Masalan, "fikir" so'zi ba'zan "fikir", "hukm" so'zi "hukum", "mehr" esa "mehir" tarzida aytiladi. Bu yerda talaffuz qulayligi uchun qo'shimcha unli tovush orttirilmoqda.

Epenteza ko'proq og'zaki nutqda va ayrim shevalarda uchraydi. Bu hodisa nutq organlarining qulay harakatini ta'minlashga xizmat qiladi.

ELIZIYA HODISASI

Eliziya — nutq davomida ayrim tovushlarning tushib qolish hodisasidir. Bu hodisa, odatda, tez talaffuz qilish natijasida yuzaga keladi. Eliziya lotincha elidere — "siqib chiqarish" ma'nosini bildiradi.

Masalan, "bo'lsa" so'zi "bo'sa", "kelgan" so'zi "kegan", "qolgan" esa "qogan" tarzida aytiladi. Bu yerda ayrim undosh tovushlar talaffuz jarayonida tushib qolmoqda.

SINKOPA HODISASI

Sinkopa — so'zning o'rtasidagi tovushning tushib qolishidir. Bu hodisa eliziyaga o'xshash bo'lsa-da, aynan o'rta qismdagi tovushning yo'qolishi bilan farqlanadi.

Masalan, "past" → "pas", "go'sht" → "go'sh", "xursand" → "xursan" kabi shakllarda tovush qisqarishi kuzatiladi.

Sinkopa ko'pincha so'zlashuv nutqida faol uchraydi va talaffuzni ixchamlashtirishga xizmat qiladi. Bu hodisa ham til iqtisodiyoti tamoyili bilan izohlanadi.

REDUKSIYA HODISASI

Reduksiya — urg'usiz bo'g'indagi unli tovushning kuchsizlanishi yoki noaniq talaffuz qilinishidir. Bu hodisa ko'pincha tez nutqda yuz beradi.

Masalan, "bilan" so'zi "blan", "boraman" so'zi "boraman" tarzida qisqargan ohangda talaffuz qilinadi. Reduksiya natijasida ayrim unlilar to'liq eshitilmay qoladi.

Bu hodisa nutqni tezlashtirish va talaffuz qulayligini ta'minlashga yordam beradi.

AKKOMODATSIYA HODISASI

Akkomodatsiya — unli va undosh tovushlarning bir-biriga moslashuvi hodisasidir. Bunda yonma-yon kelgan tovushlar talaffuz vaqtida o'zaro ta'sirlashadi.

Masalan, til oldi undoshlari yonida kelgan unlilar yumshoqroq talaffuz qilinadi. Bu hodisa talaffuz uyg'unligini saqlashga xizmat qiladi hamda nutqning tabiiy eshitilishiga yordam beradi.

Akkomodatsiya hodisasi fonetik tizimdagi muhim qonuniyatlardan biri bo'lib, tovushlarning bir-biri bilan uyg'unlashishini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilidagi fonetik hodisalar tilning tabiiy taraqqiyoti natijasida yuzaga keladigan muhim lingvistik jarayonlar hisoblanadi. Nutq davomida

tovushlarning bir-biriga ta'siri, talaffuz qulayligi hamda tilning tarixiy rivojlanishi sababli assimilatsiya, dissimilatsiya, metateza, proteza, epenteza, eliziya, sinkopa, reduksiya va akkomodatsiya kabi fonetik hodisalar shakllangan. Ushbu hodisalar tilning fonetik tizimini boyitish bilan birga, nutqning ravon, qulay va tabiiy bo'lishini ta'minlaydi.

Maqola davomida tahlil qilingan fonetik hodisalar shuni ko'rsatadiki, tovush o'zgarishlari tasodifiy emas, balki muayyan qonuniyatlar asosida yuzaga keladi. Ayniqsa, og'zaki nutqda tovushlarning tushishi, almashishi yoki orttirilishi insonning talaffuzni soddalashtirishga bo'lgan tabiiy ehtiyoji bilan bog'liqdir. Bu esa tilning doimo harakatda ekanini va vaqt o'tishi bilan takomillashib borishini anglatadi. Shuningdek, fonetik hodisalarni chuqur o'rganish o'zbek tilining tarixiy rivojlanish bosqichlarini anglash, adabiy talaffuz me'yorlarini to'g'ri qo'llash hamda nutq madaniyatini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirtojiyev M. O'zbek tili fonetikasi. -Toshkent, 1998.
2. Ne'matov H. O'zbek tili tarixiy fonetikasi.-Toshkent, 1992.
3. Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent.O'zbekiton milliy ensiklopediyasi. 2013.
4. Sapayev Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent.: 2009.
5. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G.H., Qurbonova.M. M., Yunusova.Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009.
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent: Universitet, 2006.